

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ — ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1941

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",

38 — ΣΤΑΔΙΟΥ — 38

ΑΘΗΝΑΙ

Ο ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΠ' ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ ΤΟΥ 1941

Ὁ Παπαδιαμάντης εἶχε τὴν τύχη νὰ γίνῃ, ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατό του, ὁ πιὸ πολὺ ἐξετασμένος καὶ πιὸ ἐπίμονα ἀναλυμένος Ἕλλην συγγραφεὺς. Θέλεις γιατί ὁ ἰδιόρρυθμος καὶ ἀκλήρος βίος του ἐπροξένησε μεγάλη ἐντύπωση στοὺς σύγχρονούς του πού εἶναι οἱ ὀδηγητὲς τῆς σημερινῆς πνευματικῆς ζωῆς, θέλεις γιατί τὸ ἔργο του ἐπιβλήθηκε ἀπόλυτα στὸ πλατύτερο κοινό, — φοβᾶμαι, δυστυχῶς, πὼς εἶναι ἀληθινώτερο τὸ πρῶτο, — ἀπο τὴν ἐπαύριον τοῦ θανάτου του ἀρχισε τὸ ξαναχώνημα τοῦ ἔργου του, μὰ ἀκόμη καὶ τὸ λεπτόλογο ξετίναγμα τῶν πτυχῶν ὅλης του τῆς ζωῆς. Τὸ μόνο πού νομίζω πὼς ξεφυγε ὡς τὰ τώρα ὁ Σκιαθίτης, εἶναι ἡ ψυχαναλυτικὴ του ἔρευνα. Νὰ δοῦμε ὅμως ὡς πότε θὰ τὴ γλυτώσει. Ἴσως, μάλιστα, θὰ ἦταν καὶ χρησιμώτατη μιὰ τέτοια ἔρευνα.

Γύρω ἀπ' αὐτὸν ὑπάρχει ἡ μεγαλύτερη βιβλιογραφία πού θὰ μπορούσε νὰ ονειρευτεῖ ἕνας Ἕλλην λογοτέχνης. Καὶ στὰ περισσότερα μελετήματα συγγραφεὺς δὲν ξεχωρίζεται ἀπ' τὸν ἄνθρωπο, ὁ πρῶτος δείχνεται νὰ φωτίζει τὸ δεύτερο κι' ὁ δεύτερος νὰ ἐξηγεῖ τὸν πρῶτο. Τόσο πού στὸ τέλος ὁ Παπαδιαμάντης προβάλλει ψηλότερα ἀπὸ τὸ ἔργο του σὰν ἄνθρωπος καὶ σὰ συγγραφεὺς, πού ἀνεξάρτητα ἀπ' τὴ δουλειά του καὶ τὴν ἀξία της, ἔχει καθ'ἑαυτὸν σημασία γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ τόπου.

Θὰ μπορούσε νὰ εἰπωθεῖ — αὐτὸς εἶναι ὁ ξάστερος στοχασμὸς μου — πὼς ἡ ἀποψη αὐτή, μὲ τὴ θολὴ ἐμφάνιση πού ἔχει, εἶναι ὀλότελα σφαλερή. Ὅ,τι ἀξίζει γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ τόπου, δὲν εἶναι ὁ ἄνθρωπος Παπαδιαμάντης, μὰ τὸ ἔργο του. Καὶ ὅ,τι ἔχει σημασία νὰ ἐξετάζεται σὲ κάθε λογοτεχνικὸ ἔργο, δὲν εἶναι οἱ προσωπικὲς συνθήκες τοῦ δημιουργοῦ του, — αὐτὲς μπορεῖ νὰ ἐξηγήσουν μονάχα, κι' ἀπὸ μιὰ του μόνο πλευρά, τὸ ἔργο, — εἶναι ὁ παθητικὸς πρῶτος κι' ὁ ἐνεργητικὸς του ὕστερα σύνδεσμος μὲ τὴν πλατύτερη κι' ἀφανέρωτη ψυχικὴ ζωὴ τῆς κοινωνίας πού ἀγκάλιασε καὶ ἔζησε τὸ ἔργο αὐτό. Ἔτσι πρέπει νὰ κυττάξουμε καὶ τὸ ζήτημα Παπαδιαμάντη, ἐμεῖς πού δὲν τὸν γνωρίσαμε προσωπικά γιὰ νὰ ἐπηραζώμαστε ἀπ' τὶς συγκινήσεις τῶν ἀναμνήσεων τῆς καθημερινῆς ζωῆς, κι' οὔτε κρατιώμαστε στὴ γραμματολογικὴ ἀποψη τοῦ φιλόλογου ἐρμηνευτῆ, πού θὰ σταθεῖ βέβαια μὲ θαυμασμὸ στὸ ὕφος καὶ στὴ λογοτε-

χνικὴ ἀξία τοῦ ἔργου. Σίγουρα, τὸ τελευταῖο ἔχει σημασία μεγάλη, μὰ εἶναι πιὰ θέμα καθαρισμένο γιατί τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη ἔχει τὴ χρυσὴ θέση του στὰ γράμματά μας. Ἀπ' τὴν ἀποψη αὐτὴ δὲν ξεπεράστηκε ποτὲ τὸ ἄρθρο τοῦ κ. Γρηγ. Ξενοπούλου στὰ «Παναθηναῖα» τοῦ 1911.

* *

Ρωτιέται κανένας πολλές φορές, διαβάζοντας τὸν Παπαδιαμάντη, γιατί ἔγραψε τὸ ἔργο του. Ποιὸ εἶναι καὶ ποιᾶς μορφῆς καὶ τίνος χρώματος τὸ «θεῖον πῦρ» πού τὸν ἐσπρωξε στὴν τέχνη του. Οἱ βιογράφοι του δὲν παύουν νὰ μᾶς τονίζουν πὼς μεγάλη ἦταν πάντα ἡ ἀγάπη του στὴν τέχνη, καὶ γιὰ τὸ χατῆρι της ὑπόφερε τόσα στὴ ζωὴ του. Εἶναι ὅμως στιγμὲς πού φαίνεται πιὸ βολικὸ νὰ ἐξηγήσουμε τὸ πρόβλημα μὲ τὸν ἀφορισμὸ τοῦ Βαλερύ: «Ἀπὸ ἀδυναμία». Πραγματικά, τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι σὰ νὰ βγαίνει ἀπὸ μιὰ ἄρνηση σὲ κάθε ἀντίδραση γιὰ τὶς συνθήκες τῆς ζωῆς, σοῦ δίνει τὴν ἐντύπωση πὼς πηγαίνει στὸ νατουραλισμὸ του μακριά, τόσο μακριά, ὥστε νὰ μὴν εἶναι πιὰ δημιουργικὴ περιγραφή, παρὰ ἔντονη ἀρετουσάριστη φωτογραφία. Ὁ Προῦστ κάπου κατηγορεῖ τὸν Οὐγκὼ πὼς στὰ πρῶτα του ποιήματα σκέπτεται ὁ ἴδιος, ἀντὶ ν' ἀφίνει τὴ σκέψη νὰ δουλεύει, ὅπως κάνει ἡ φύση. Ὁ Παπαδιαμάντης πάει ὀλότελα στὸν ἄλλον ὄχτο. Χωρὶς νὰ σκέπτεται ὁ ἴδιος, δὲν ἀφίνει οὔτε τὸν ἀναγνώστη νὰ σκεφεῖ περισσότερο ἀπ' τὰ ἴδια τὰ πράγματα — τὴ φύση — πού ζωγραφίζει. Δὲν εἶναι, γι' αὐτό, τυχαῖο πὼς στὴν περιγραφή τῆς φύσεως εἶναι πιὸ δυνατός, πιὸ λεπτός στὸ στυλ, πιὸ μεστός στὴ συγγραφικὴ χάρη. Μ' ἂν δὲν σκέπτεται, ἂν δὲν προκαλεῖ ζητήματα, ἀκόμα ἂν πιέζει τὰ πράγματα σὰ γιὰ νὰ δαμάσει καὶ τοῦ ἀναγνώστη τοῦ ἀκόμα τὸ φερούγισμα, δὲν εἶναι οὔτε ἀπὸ ἀνικανότητα, οὔτε ἀπὸ ἀναξιότητα. Εἶναι γιατί ἀκριβῶς ὅλη του ἡ δουλειὰ γίνεται ἀπὸ ἀδυναμία, δὲν βγαίνει σὰν ἐξωτερικέουσα μιᾶς ἀνάγκης συνδεμένης μὲ πλατύτερες πνευματικὲς ἐπιδιώξεις καὶ δυνατώτερες φιλοδοξίες.

Δὲν ξέρω ἂν εἰπώθηκε ἡ βλασφημία πὼς ὁ Παπαδιαμάντης ἔγινε λογοτέχνης ἐντελῶς τυχαῖα, γιατί οἱ ἀνάγκες τοῦ βίου τὸν ἔφεραν στὴ δημοσιογραφία καὶ ἡ ψυ-

χική του κατασκευή σὲ μιὰ παθητικὴ ἀντιμετώπιση τῆς ζωῆς. Ἔτσι, μὴν ἔχοντας νὰ κάνει τίποτα, ἀφοῦ ἡ ψυχικὴ του δειλία τοῦ ἔκλεισε ὄλους τοὺς ἄλλους δρόμους, ξέσπασε μὲ τὸ κυριώτερο ἐπάγγελμα ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ἀνώνυμία. Ἔτσι τὰ πρῶτα του ἔργα, καὶ γιὰ καιρὸ, τὰ γράφει μὲ ψευδώνυμα, καὶ προσπαθοῦσε νὰ κρύβει τὴν πατρότητα τοῦς. Θαρρεῖς πῶς τὸν βλέπει, νιώθοντάς τον νὰ συλλογιέται κάθε φορὰ πῶς «καλὴ ἐντύπωση ἔκανε καὶ τοῦτο τὸ γράφτό μου. Ἀπὸ τὸ ἄλλο πιά θὰ βγῶ μὲ τὸνομα μου». Μὰ ὁ καιρὸς περνᾷ, καὶ ὅπως οἱ ἐξετάσεις του στοῦ Πανεπιστημίου, ποὺ ὄλο καὶ ὑποσχότανε στὸν πατέρα του νὰ τίς περάσει κι' ὄλο τίς ἀνέβαλλε, ὡς ποὺ στοῦ τέλος τίς μούντζωσε σιωπηρὰ κι' αὐτές, ἔτσι καὶ τὸ φανέρωμα μὲ τὸνομα του ἀναβάλλεται, ὡς τὴν ὥρα ποὺ, πιθανώτατα χωρὶς νὰ τὸν ρωτήσῃ, τὸν λανσάρει στὴ δημοσιότητα ὁ Γαβριηλίδης. Δὲν ξέρω, εἶπα, ἂν εἰπώθηκε ποτὲ ἡ βλασφημία πῶς τυχαίᾳ ἔγινε λογοτέχνης ὁ Παπαδιαμάντης. Μὰ ἂν εἰπώθηκε, εἶναι σωστὴ. Κι' ὅταν λέμε πῶς ἔγινε λογοτέχνης, ἔχουν κι' οἱ δύο λέξεις πλεῖον καὶ γεμᾶτο τὸ νόημα τους. Μὰ ἔγινε καὶ φωνερῶθηκε κι' ἐξακολούθησε νὰ γράφει ὄχι ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἀνάγκη τῆς ἐμφανίσεως σὰ δείγμα ἐνὸς πνευματικοῦ δυναμισμού, μὰ, ὅπως εἶπα, ἀπὸ ἀδυναμία, ἀπὸ ἀδιέξοδο, ἀπὸ δειλία ἀκόμα.

* *

Γιατὶ ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ὁ τύπος τοῦ δειλοῦ, τοῦ γκίωτεμένου ἀνθρώπου. Καὶ ὅπως ἡ φύση ἀντιδρᾷ στὰ αἰσθητήρια καὶ δυναμώνει περισσότερο τὸ ἕνα ὅταν τὸ ἄλλο εἶναι ἐλαττωματικόν, ἔτσι καὶ ὁ ἀνθρώπος ἀντιδρᾷ ὁ ἴδιος στὰ μειονεκτήματά του καὶ καλλιεργεῖ ἀθέλγητα ἄλλες πτυχές στὴν προσωπικότητά του. Ὅπως ὁ ἀτελής ἀνθρώπος ποὺ δὲν μπόρεσε ποτὲ νὰ τελειωθεῖ, πετυχαίνοντας ὕστερα εὐκολὰ ἕνα κάποιο ἀνέβασμα μὲ τὰ παρακάγια καὶ τὰ γλυψίματα, γίνεται θρασὺς καὶ ἀφόρητος κομπορημῶν, ἔτσι καὶ ὁ τέλειος ἀνθρώπος, ποὺ ἡ μοῖρα κι' οἱ περιστάσεις τὸν σφράγισαν μὲ τῆς δειλίας τὸ κουσοῦρι, ἀπλώνεται στὸν παθητικὸ του ἐνατενισμό σὲ μεγαλύτερη καὶ δεξιότερη παρατηρητικότητα. Μὴ τολμώντας νὰ δώσει στὸν ἔξω κόσμον τὸν ἑαυτὸ του, τόσο ἀνώτερο, παρά ταῦτα, κι' εὐγενέστερο ἀπ' αὐτόν, παρατηρεῖ ἐταστικὰ τὸν ἔξω κόσμον, καὶ κατὰ προτίμηση ἐκείνον ποὺ δὲν ἔχει τὴν κομπορημοσύνη καὶ τὴν αὐτάρκεια τοῦ ἀτελοῦς ἀνθρώπου, — αὐτοῦ ποὺ εἶδαμε παραπάνω, — καὶ προσπαθεῖ αὐτὴ του τὴν παρατήρηση, περνώντας τὴν κι' αὐτὴν ἀπὸ τὸ χωνευτήρι τῆς δειλίας του, μὰ κι' ἀπὸ τὸ διύλιστήριον τῆς τέχνης του, νὰ τὴν ξαγαδῶσει στὸν ἔξω κόσμον.

Ἀπ' αὐτὸ τὸ σύνθετο ζύμωμα βγαίνει ἐκεῖνο ποὺ εἶπα παραπάνω, πῶς δηλαδὴ ὁ Παπαδιαμάντης δὲ σ' ἀφίνει καν νὰ σκεφτεῖς. Διαβάστε τὸ βασικὸ κοινωνικὸ μοτίβο τῆς «Φόνισσας» :

«(Ἡ Φραγκογιαννοῦ), ὅταν ἦταν παιδίσκη ὑπηρετεῖ τοὺς γονεῖς, ὅταν ὑπανδρεύθη ἔγινε σκλάβου τοῦ συζύγου τῆς καὶ ὁμοῦς ὡς ἐκ τοῦ χαρακτήρος τῆς καὶ τῆς ἀδυναμίας ἐκείνου ἦτο συγχρόνως καὶ κηδεμῶν αὐτοῦ, ὅταν ἀπέκτησε τέκνα ἔγινε δοῦλα τῶν τέκνων τῆς, ὅταν τὰ τέκνα τῆς ἀπέκτησαν τέκνα ἔγινε πάλι δουλεύτρα τῶν ἐγγόνων τῆς.»

Καὶ ξεκάρφωτο ἔτσι, ποὺ θάπρεπε νὰ κάνει περισσότερὴ ἐντύπωση, τὸ κομμάτι αὐτό, — πιὸ πολὺ ὅταν εἶναι ἀρμοσμένο σ' ὀλόκληρο τὸ διήγημα, — κομμάτι ποὺ θέτει μονάχο του ἕνα μεγάλο, πελώριο πρόβλημα, τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς θέσεως τῆς γυναίκας στὸν τόπον μας, σ' ἀφίνει ἐν τούτοις ἀδιάφορο σὰν πρόβλημα. Βλέπεις ἐδῶ τὴν εἰκόνα μονάχα, κι' ἀπ' αὐτὴν ἐπηρεάζεσαι, καὶ ἀδιαφορεῖς γιὰ ὄλα τ' ἄλλα. Εἶσαι ἱκανοποιημένος ποὺ τόσο γρήγορα ἀρχίσεις νὰ καταλαβαίνεις τὴν ψυχολογία τῆς Φραγκογιαννοῦ. Τὸ ἴδιο καὶ παρακάτω, στοῦ ἴδιου διήγημα, ὅταν γύρω ἀπ' τὸ ἴδιο μοτίβο τῆς θέσεως τῆς γυναίκας καὶ τῆς κοινωνικῆς τῆς ὑποτελείας, ἀναλύεται ἡ νοσηρὴ φαντασίωση τῆς γριᾶς Χαδοῦλας καὶ περιγράφεται σὲ πέντε γραμμὲς τὸ διονυσιακὸ τέλος τῆς στὴν ἀγκαλιά τοῦ ἀλμυροῦ καὶ πικροῦ νεροῦ.

Ὅλ' αὐτὰ προκαλοῦν στατικὴν ἐντύπωση στὸν ἀναγνώστη, δὲν τὸν κάνουν νὰ σκεφτεῖ. Ἴσως — ἢ μάλλον ἀσφαλῶς — σ' αὐτὸ συντελεῖ κι' ἡ τέχνη τοῦ Παπαδιαμάντη, ποὺ ζωντανεύει τόσο τίς σκηνές του, ὥστε σὲ ἀπορροφᾷ καὶ δὲ σοῦ μένει πιά περιθώριον γιὰ ἀμεση σκέψη. Κι' ὁ ἐπιγενόμενος πνευματικὸς μηρυκασμὸς ἢ «ὄζει ἐλλυχνίων», ἢ ὀδηγεῖ σὲ νοσηρὴ συνέχεια. Τὸ τελευταῖον αὐτὸ τὸ λέω γιατί ἔχω τὴν ὑπόνοιαν, ὅσο παράδοξο κι' ἂν φαίνεται ἀπὸ πρώτη ὄψη τὸ πρᾶγμα, πῶς ἡ «Φόνισσα» εἶχε, ἐκτὸς ἀπ' τὰ ἱστορημένα ἀπ' τὸν Παπαδιαμάντη, κι' ἕνα ἄλλο, πραγματικὸ αὐτό, θῆμα. Τὸν Περικλῆ Γιαννόπουλον, ποὺ αὐτοκτόνησε ὀρμώντας καβαλάρης στὴ θάλασσα, μερικὰ χρόνια ὕστερα ἀπ' τὴ δημοσίευσή τῆς «Φόνισσας». Ἄν σκεφτοῦμε καλά, βλέπουμε πῶς ὁ Γιαννόπουλος ἐκδηλώνει τὴ μεγαλύτερὴ του δραστηριότητα πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς ἐλληνολατρείας, τὴν ἐποχὴ ποὺ βγαίνει ἢ «Φόνισσα». Πῶς εἶναι βαθύτατα ἐπηρεασμένος ἀπ' τὸν Παπαδιαμάντη, μὲ τὸν ὁποῖον ἔχει τὸν ἴδιον χαρακτήρα, γιατί κι' αὐτὸς στὴν ἀρχὴ εἶναι ἕνας δειλός, — ἀπ' τὸ 1894 ὡς τὸ 1902 δημοσιεύει ἀπειρα πράγματα, μὰ κανένα μὲ τ' ὄνομα του — ποὺ θεριεύει ὕστερα γιατί βρίσκει τὴ με-

γάλη πίστη. Πώς στο τελευταίο του γράμμα προς τόν κ. Δ. Καμπούρογλου χρησιμοποιεί τήν ίδια μέ τόν Σκιαθίτη περιφρονητική έκφραση γιά τις κοινωνικές εκδηλώσεις τών ανθρώπων. « Κάθε άλλη έκδοσις διαψευσθήτω και έμποδιασθήτω κάθε εκδήλωσις ανθρωποειδής », λέει ο Γιαννόπουλος. Τήν « ανθρωποπρέπειαν » σατυρίζει κάθε λίγο και ο Παπαδιαμάντης, ο όποιος τό 1900 αναρωτιέται, μιλώντας γιά κάποια τριακονταετηρίδα: « Καί ποῦ ο έκλεκτός και ποιητικός εκείνος νέος, ο Π. Γιαννόπουλος; » Γιατί, μέ όλα αυτά, να μην πιστέψουμε πως απ' τή γραφική έξιλαστήρια σκηνή τής « Φόνισσας », τή θυσία ένός εγκληματία ιδεολόγου, έπηρε τό πρώτο σκούντημα γιά τήν κατοπινή θαλασσοκτονία του ο προφητικός ιδεολόγος τής νεοελληνικής αναγεννήσεως, μέ τό νοσηρό ποθοπλάνταγμα τής δαμασμένης και ξεπερασμένης πιά, μά υποτροπιάζουσας πολλές φορές δειλίας;

**

'Ο κ. Φάνης Μιχαλόπουλος, στην αξιολογώτατη μελέτη του στο « Σήμερα » του 1933, τονίζει δίκαια πως ιδιαίτερα πρέπει να προσεχτεί τό διήγημα του Παπαδιαμάντη « Τύχη απ' τήν 'Αμερική ». Κι' εκεί διαπιστώνεται, όπως και σε κάθε γραφτό του Σκιαθίτη, αυτή ή δυνατή, ή απορροφητική περιγραφικότης του. Ένα όλόκληρο κοινωνικό πρόβλημα τής νεοελληνικής ζωής κλώθεται και συγκυκάζεται μέσα στις άπλές και άχρωμες γραμμές του διηγήματος αυτού, χωρίς να φαίνεται κανένας μορφασμός του συγγραφέα σ' όλη τήν εξέλιξη του μύθου, και — πού είναι σπουδαιότερο — ούτε ν' άφίνεται στον αναγνώστη να κάνει αυτός τό λυτρωτικό μορφασμό. 'Ο Θανάσης, ξενητεμένος στην 'Αμερική, δουλεύει και χάνει τήν υγεία του γιά να μαζέψει ένα κομπόδεμα, γυρίζει πίσω, και άφίνει τήν τελευταία του πνοή σά στιμμένο κι' άχρηστο λεμόνι γιά τούς δικούς του, πού άφοῦ τόν μάδησαν, περιμένουν μέ άνυπομονησία να πεθάνει γιά να τόν ξεφορτωθούν, ένω όλοι χορεύουν και γλεντούν γιά τούς γάμους τής αδελφής του πού προικίστηκε μέ τό δικό του τό ύστέρημα. Κι' όλ' αυτά γίνονται, περιγράφονται μέ άδρές και ζωντανές γραμμές, χωρίς πουθενά να σε κάνουν ν' άγανακτήσεις ή να σκεφτείς πως δεν είναι σωστό να γίνεται έτσι. 'Η άβουλη ύποταγή στο πεπρωμένο, πού αναδίνει ή περιγραφή του Παπαδιαμάντη, νιώθεις να σε ρουφάει στον πυθμένα τής γοητείας. 'Η τέχνη του Παπαδιαμάντη αναδίνει μια φοβερή παθητικότητα στην ένατένιση τής ζωής.

Στό βασικό αυτό σημείο, ο Παπαδιαμάντης είναι όλότελα διαφορετικός απ' τόν Ντίκενς, μέ τόν όποιο τόν παρέβαλλαν

όταν ζούσε. 'Ο Ντίκενς, από βαθύτατο συναίσθημα ειρωνείας, είχε τήν τάση, να μεταβάλλει τόν κόσμο τών ανθρώπων σε κόσμο μηχανικό, και να προκαλεί έτσι τό γέλιο του αναγνώστη, γιάτί σύμφωνα μέ τήν παρατήρηση του Μπερξόν, αυτή ή μηχανοποίηση, ιδίως όταν προσαρμόζεται στη ζωή, είναι μια απ' τις μορφές του κωμικού. 'Ο Παπαδιαμάντης έχει μέ τόν Ντίκενς τό κοινό γνώρισμα πως είναι συγκρατημένος και λιτός στην ανάμιξη του ως συγγραφέως στην πλοκή του έργου του. Μά του λείπει ή αναπότρεπτη κριτική κι' ειρωνική διάθεση του 'Αγγλου. Έχει, όχι μόνον άμεσα κι' έπιφανειακά, μά και βαθύτερα, μιάν έσωτερική παθητικότητα. Πού και πού μονάχα σ' άφίνει να σκεφτείς πως ίσως δακρύζει έκθέτοντας τά γεγονότα. Μά άμέσως παρακάτω σε ξαναπιάνει ο ίλιγγος του τέλματος: « Έτσι είναι, γιάτί δεν μπορεί να είναι άλλιώτικα ».

**

Αυτή ή παθητικότης είναι ο κρίκος πού ένώνει τόν Παπαδιαμάντη μέ τήν έποχή του. Είναι οι σταλαγματιές σταλαγματιές τής επιδράσεως τής κοινωνικής ζωής του καιρού του, πού διέβρωσαν τόν ανθρώπινο γρανίτη τής άπλης ψυχής του και τόν ύπόταξαν στον καταλαγαρισμένο μυστικισμό τής ύπομονής. 'Ας κυττάξουμε ν' αναπαραστήσουμε τήν ελληνική κοινωνία του τελευταίου τετάρτου του 19ου αιώνα. 'Υστερα απ' τήν άνεξαρτησία, μέ τις μεγάλες έλπίδες και τήν άπέραντη και έλικρινή πίστη, ήρθαν οι δυσκολίες, οι αντιδράσεις, τό κρατικό ξεκλείδωμα πού γαργαίνιασε τήν έπίσημη ζωή κι' έχυσε ένα κύμα δυσπιστίας γιά τό μέλλον του έλεύθερου ελληνικού πυρήνος.

'Ο 'Ελληνισμός, παίρνοντας μαγιά μονάχα απ' τήν έλεύθερη γωνία τής πατρώας γής, άνασυντάσσότανε σε δυναμωμένους πυρήνες στα κέντρα τής απόδημης φυλής. Τό Κράτος γινότανε 'Ελλαδικό, μέ τόν όρο του 'Ι. Δραγούμη, κι' ο 'Ελληνισμός προσπαθοῦσε χειροπιαστά, μά ψηλαφητά, να συγκροτηθεί μέ έξατομικευμένες και πρό παντός κοινωνικές προσπάθειες έξω απ' τήν παγερή άτμόσφαιρα του έλεύθερου Κράτους.

Μέσα στο κράτος αυτό γινότανε μια κοινωνική εργασία διαφοροποιήσεως, εργασία ήθική, γιάτί ή κοινωνία τών πρώτων έλεύθερων ελληνικών χρόνων βγαλμένη, από τήν ισότητα του άγώνος και τής θυσίας πού τήν είχε ξεπλύνει από κάθε άριστοκρατικό μύθο, δεν είχε ακόμα ύποστεί τή φθοροποιό διάθλαση του πλούτου. Μά ένω κοινωνικά ή ισότης αυτή ήταν ωφέλιμη, πολιτικά ήταν βλαβερή, γιάτί δεν είχε γιά θεμέλιο καμμία παράδοση και καμμία

συνεχή και μακρὰ προεργασία. Τέτοιες προεργασίες προϋποθέτουν μεγάλες μά και πολύπλευρες φυσιογνωμίες, και τέτοιες δὲν εὐτύχησε νὰ ἔχει ἢ νὰ ἐκμεταλλευθεῖ ἡ Ἑλλάς στὰ πρῶτα της χρόνια. Ὁ Καποδίστριας ἦταν μέγας βέβαια, μὰ ἦταν μονόπλευρος, κι’ ἔπρεπε νὰ ῥθει ὁ Τρικούπης, ὁ « κολοσσὸς οὐτὸς τῆς πολιτικῆς », ὅπως λέει ὁ Παπαδιαμάντης, γιὰ ν’ ἀρχίσει — ν’ ἀρχίσει μόνον — ἡ πραγματικὴ δουλειά, πού ἀποδίδει μονάχα ἀπ’ τὸ 1909. Κι’ ὕστερα, ἕνα στείρο πολίτευμα, τὸ μοναρχικό, πού δικαιολογεῖται κι’ ἐξιλεώνεται μονάχα ἀν στολιζέται ἀπὸ δυνατοὺς και μεγαλόπνοους βασιλιάδες - ὀδηγητές — πού δὲν εὐτύχησαμε νὰ χουμε, — ἐπηρεασμένο κι’ αὐτὸ ἀπ’ τὸν ὠφελιμισμὸ και τὸ φιλοτομαρισμὸ τῶν Αὐλῶν, ἔκανε βαρύτερη τὴν ἀτιμῶσφαιρα και θολώτερο τὸ μέλλον.

Ἀπὸ τὸ τέλος αὐτὸ προσπαθοῦσαν νὰ βροῦν στερεές πέτρες γιὰ νὰ βγοῦν οἱ ἄνθρωποι τῆς προκοπῆς. Κι’ ἀπὸ τίς πολλές διέξοδες πού ἀπαντοῦμε, πρέπει νὰ ξεχωρίσουμε τίς ἀκόλουθες τρεῖς.

Ἄλλοι, οἱ πιὸ ἐπιπόλαιοι, τῶριχναν στὴν πατριδοπληξία και τὴν προγονοπληξία. Ἀποτέλεσμα ἦταν οἱ κούφιοι πανηγυρικοί κι’ ἡ ἐγκληματικὴ ἀδιαφορία γιὰ τὸ παρὸν και γιὰ τὸ μέλλον. Ἡ προγονοπληξία σκοτώνει πάντοτε τὸν ἀληθινὸ πατριωτισμὸ. Δὲν κατάλαβαν αὐτοὶ ὅλοι, πὼς γιὰ νὰ ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ μιλάει ἕνας λαὸς γιὰ τοὺς προγόνους του, και νὰ τοὺς ἀντιτάσσει στοὺς ἄλλους λαοὺς, πρέπει νὰ εἶναι σὲ κάθε στιγμή ἱκανὸς νὰ δείχνεται ἀξιὸς τους. Αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ τὸ ξεχάσει ποτὲ ὁ Ἑλληνισμὸς και, δόξα τῷ Θεῷ, δείχνει πὼς δὲν τὸ ξεχνάει. Σ’ αὐτὸν τὸ δρόμο παρασύρθηκε στὴν ἀρχὴ κι’ ὁ Παπαδιαμάντης. Ἡ « Γυφτοπούλα » του εἶναι ἕνα ἀγνὸ προγονοπληκτικὸ καλλιτέχνημα.

Ἄλλοι, οἱ πιὸ σοβαροί, μετὰ τίς πρῶτες προσπάθειες νὰ ἴδουν μίαν ἀκτίνα φωτὸς γιὰ τὸ μέλλον, ἔβαζαν κάτω τ’ ἄρματα και ὑποτάσσονταν στὴ μοῖρα τοῦ Ἔθνους. Ἡ παθητικότης ἀπλῶνε τὰ φτερά της και κουκούλωνε τὴ σκέψη τους. Ἡ ἀτομιστικὴ ξένη φιλολογία τοῦ 19οῦ αἰῶνος, ἑνὸς αἰῶνος πού εἶχε ἀρχίσει νὰ συνηθίζει στὴν τελειότητα τῆς συνθέσεώς του, συμπλήρωνε τὸ χαλασμὸ. Αὐτὴ τὴν παθητικότητα, πού βέβαια εἶχε και κάποια σχέση με τίς ἀτομικὲς συνθήκες κάθε στοχαστῆ, και ἔπαιρνε, ἀνάλογα μ’ αὐτές, και ξέχωρη μορφή, θέλησαν πολλοὶ νὰ τὴ βαφτίσουν θρησκευτικότης ἢ μυστικισμὸ. Δὲ νομίζω σωστοὺς τοὺς χαρακτηρισμοὺς αὐτούς. Μυστικιστῆ, με τὴν ἔννοια πού ὁ ὁρος ἔχει στὴ Δύση, δὲν ξέρω ἂν εἶχε ποτὲ — ἕναν ἔστω, γιὰ δεῖγμα — ἡ νεώτερη Ἑλλάς. Και παλαιότερα ἀκόμα, ὕστερ’ ἀπ’ τοὺς Ἡουχαστές, πού κι’ αὐτοὶ δὲν μποροῦν πραγματικά νὰ διεκδικήσουν τὸν τίτλο τοῦ μυστικοῦ στοῖ ἴδιῳ ἐπίπεδο με τὴν Ἁγία Αἵκα-

τερῖνη τῆς Σιέννας ἢ τὸν Ἅγιον Ἰωάννη τοῦ Σταυροῦ, δὲν εἶχαμε στὴν Ἀνατολὴ μυστικιστικὰ ρεύματα. Οἱ « μῦθοι » ἔπαιρναν ἐδῶ πολιτικὲς ἐκδηλώσεις. Ὁ Παπουλάκος πρῶτα και ὁ Ἀπόστολος Μακράκης ὕστερα ἦταν κι’ αὐτοὶ πολιτικὰ μᾶλλον, ἰδιαίτερα ὁ δεύτερος, κακέκτυπα μυστικισμοῦ και θρησκευολατρίας. Καὶ ἡ θρησκευτικότης δὲν ἦταν παρὰ ἕνα τυπολατρικὸ ξεκούρασμα τῆς ψυχῆς, δὲν εἶχε καμμιά ἔννοια ἐπαφῆς με τὸ θεῖον. Ἡ ἐπαφὴ αὐτὴ προϋποθέτει ἐσωτερικὴ προσπάθεια και κίνηση τῆς ψυχῆς. Τίποτα δὲν τὴν ἀντισκόφτει περισσότερο ἀπὸ τὴ συνήθεια. Ἡ συνήθεια σκοτώνει τὴν ὀρμὴ και τὴ σκέψη. Ἔτσι φαίνεται ξάστερα ἡ θρησκευτικότης και τοῦ Παπαδιαμάντη, τοῦ ἀνθρώπου πού ἐβάρυνε ἡ συνήθεια και γι’ αὐτὸ τοῦ δίνουν πολλοὶ τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Χριστιανοῦ - εἰδωλολάτρη. Πού εἶναι ἡ ἐνεργὸς θρησκευτικότης ἑνὸς Πειγκού; Μὰ δὲν εἶναι τοῦ Παπαδιαμάντη μονάχα γνώρισμα. Εἶναι φαινόμενο συνηθισμένο, πού μονάχα στὸν Παπαδιαμάντη, καλλιτέχνη καλλιεργημένο, φαίνεται ἀθέλητα πιὸ ἀρμονικό. Σ’ αὐτὴ τὴ δεύτερη κατηγορία ἀνήκαν οἱ περισσότεροι ἀπ’ τοὺς πιὸ ἀξιους Ἑλληνας τοῦ τέλους τοῦ 19οῦ αἰῶνος, τοὺς περὶ τὸ 97. Λίγοι μονάχα ἀπ’ αὐτούς, ἀντιταγμένοι στὴ δύναμη τῆς συνήθειας, προσπαθοῦσαν ν’ ἀντιδράσουν, μὰ δὲν μποροῦσαν νὰ φτάσουν στὴν ὀριμότητα τῶν ἀνθρώπων τῆς τρίτης κατηγορίας, κι’ ἔμεναν οἱ ὄνειροπλάνοι κυνηγοὶ φευγαλέων κατὰ τὸ μᾶλλον και ἦττον ἰδανικῶν.

Μὰ ὕπῆρχε και μίᾳ μειοψηφία μικρὴ και σύνθετη. Ἦταν ἐκεῖνοι πού, βλέποντας τὸ κακό, δὲν περιορίζονταν νὰ τὸ περιγράψουν μὰ ἤθελαν και νὰ τὸ διορθώσουν. Αὐτοὶ κράτησαν τὴν πίστη τους ὡς τὸ τέλος, δὲν γκιώτεψαν οὔτε μίᾳ στιγμή. Τὰ κρίσιμα χρόνια, ὅταν ὁ Παπαδιαμάντης ἔγραφε τὰ « Χριστούγεννα τοῦ Τεμπέλη », ὁ Ἐφταλιώτης ἔβγαζε τίς « Φυλλάδες τοῦ Γεροδήμου » πού, πολὺ περισσότερο ἀπ’ τὸ « Ταξίδι », εἰδειχναν πὼς ὕπῆρχαν ζωντανοὶ ἄνθρωποι στὸν τόπο. Αὐτὴ ἡ μειοψηφία ἔσωσε τὴν Ἑλλάδα. Αὐτὴ δικαιολόγησε στὸν τόπο μας τὸ λογοτεχνικὸ ἀξίωμα τοῦ Μπωντελαίρ, πὼς ἡ ἐκπληξὴ εἶναι τὸ μεγαλύτερο και δυνατότερο χαρακτηριστικὸ τοῦ νέου πνεύματος. Ἡ ἐκπληξὴ, ἡ κατάπληξη τῆς ἀποκαλύψεως, προκαλεῖ τὴ γονιμότερη σκέψη και τὴν ἀφθονώτερη συγκομιδὴ.

Μὰ τὸ ἔργο τῶν ἀναμορφωτῶν δὲν μπορεῖ νὰ γίνει ἀμέσως κοινὸ κτῆμα. Πρέπει νὰ εἶναι γι’ αὐτὸ παρασκευασμένο τὸ ἔδαφος. Πρὶν ἀπ’ τὴν κρίση εἶναι ἡ γνώση και πρὶν ἀπ’ τὴν ἀξιολόγησιν ἡ περιγραφή. Νὰ γιατί οἱ παθητικοὶ δὲν ἦταν ἀχρηστοὶ οὔτε ἀνώφελοι. Παρασκεύασαν τὸ ἔδαφος γιὰ νὰ βλαστήσει ὁ σπὸρος τῆς κρίσεως. Μπορεῖ οἱ ἴδιοι νὰ ἔμειναν ὡς τὸ τέλος

παθητικοί ἢ καὶ νὰ ἔγιναν ἀντιδραστικοί σὲ κάθε καινούργια πνοή. Στὸ βάθος πολλοί, οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτούς, εἶβλεπαν τὰ πράγματα, μὰ δὲν εἶχαν τὴ δύναμη νὰ τὰ συνθέσουν. Δὲν εἶναι τυχαῖος ὁ σπαρακτικὸς χαρακτηρισμὸς τοῦ Παπαδιαμάντη γιὰ τὸν Τρικούπη στὸ θάνατό του: «Οὐδεὶς Ἑλλήν ἠδυνήθη ποτὲ νὰ συστηματοποιήσῃ τὴν ἐργασίαν του καὶ τὰς μελέτας του τόσον τελείως ὅσον αὐτός. Ὅσον καὶ ἂν συλλογίζωμαι, δὲν κατορθῶ νὰ εὑρῶ κανέν μειονέκτημα, κανέν ἐλάττωμα, καμμίαν ἀτέλειαν εἰς τὸν ἔκτακτον ἀληθῶς καὶ ὑπέροχον τοῦτον ἄνδρα.» Καὶ ἔρχεται πάλι ὁ τόπος τῆς παθητικότητος: «Φεῦ! πῶς ἐχάθη ὁ γίγας οὗτος;» Μὰ δὲν ἔχουν, ὅπως εἶπα καὶ στὴν ἀρχὴ σημασίαν οἱ ἄνθρωποι, ἀλλὰ τὸ ἔργο τους. Καὶ τὸ ἔργο τους, ὅταν εἶναι κάλογραμμένο, ἀπὸ ἀληθινὸ τεχνίτη, κάνει κολοῦ γιὰ τὴν ἠθικὴ παιδείαν τοῦ λαοῦ, ὅσο δὲν κάνουν μερικὲς φορὲς ὅτε τ' ἀπότομα κηρύγματα τοῦ λυτρωμοῦ.

Μ' αὐτὴ τὴν προοπτικὴν, τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη ἔχει θέσιν χρῆσιν στὰ γράμματα καὶ στὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ τόπου μας. Καὶ περισσότερο ἀπ' ὅλες τίς ἄλλες, αὐτὴ τὴ σημασίαν βρίσκω νάχει τὸ ἔργο τοῦ Σκισθίτη διηγηματογράφου.

* Ἐνα ἔργο, ὅμως, εἶναι πραγματικὰ με-

γάλο ὅταν ξεπερνᾷ, ἂν ὄχι τὰ ὄρια μιᾶς χώρας, — ἴσως αὐτὸ νὰ μὴν εἶναι πάντα δυνατό, — ὅμως τὰ ὄρια τῆς ἐποχῆς του. Καὶ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη ξεπερνᾷ τὰ ὄρια τῆς δικῆς του ἐποχῆς, καὶ εἶναι καὶ σήμερα ὠραιοδιάβαστο καὶ χρήσιμο. Κι' ἀκόμη, τὸ χαρακτηριστικὸ ποῦ δίνει τὰ προσόντα αὐτὰ εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ παθητικότης του, ποῦ εἶναι ἀπ' τὰ βασικὰ του μειονεκτήματα. Καὶ σήμερα ναρκώνει τὸν ἀναγνώστη τοῦ Ὁ Παπαδιαμάντης. Μὰ ὁ ἀναγνώστης ὁ σημερινὸς δὲν εἶναι ὁ Ἑλλήν τῆς παρακμῆς τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνος. Εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποῦ ἔζησε καὶ εἶδε τὸ τάνυσμα τῆς φυλῆς, καὶ ποῦ πιστεύει πιά ἀτρέπταχτα σ' αὐτὴν καὶ στὸ μέλλον της. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο εἶναι εἰλικρινῆς ἀπέναντι τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ βρίσκει πῶς πολλὰ — πάρα πολλὰ — δὲν ἔγιναν ἀκόμη, καὶ τὰ πολλὰ αὐτὰ σκέπτεται ὅταν, σηκώνοντας τὸ κεφάλι ἀπ' τὸ διέβροσμα τοῦ Παπαδιαμάντη, τινάζει τὴν παθητικότητά ποῦ ἀναδίνει τὸ ἔργο του καὶ ἀναζυμώνει μέσα του τὰ διδάγματα του. Περισσότερο ἀπὸ πάντοτε, οἱ ἐποχὲς τῆς δοκιμασίας εἶναι κι' οἱ ἐποχὲς τῆς ἐτοιμασίας. Καὶ — νὰ ὁ μεγαλύτερος τίτλος τοῦ Παπαδιαμάντη — τὸ ἔργο του καὶ σήμερα ἀκόμα εἶναι ἡ ὠραιότερη μύηση στὸν κόσμον ποῦ περιμένει τὴν αὔριο.

ΓΡΗΓ. Π. ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ

Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου

*

Ὅστις πράγματι φιλοσοφεῖ καὶ ἀληθῶς πονεῖ τὸν τόπον του, καὶ ἔχει τὴν ἠθικὴν ... εἰς τὰ ἐνδόμυχα αὐτὰ τῆς ψυχῆς, βλέπει πολὺν καλὰ ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ πολιτευθῇ — Κνάμων ἀπέχεσθε. Ὁ Χριστὸς εἶπε «Οὐ δύνασθε Θεῷ λατρεύειν καὶ Μαρμαῖ».

**

Ἡ φιλοδοξία εἶναι ἡ νόσος τῶν χορτάτων, ἡ λαιμαργία εἶναι τῶν πεινασμένων τὸ νόσημα.

Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ